

11. Слово. – 1908. – № 16.
12. Там само.
13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – С. 72 – 73.
14. Там само. – С. 74.
15. Там само. – С. 75.

Андрій Тарасов
(м. Кривий Ріг)

ПРОЯВИ ВІРНОПІДДАНСЬКИХ ПОЧУТТІВ СЕРЕД УЧНІВ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Відображено прояви вірнопідданських почуттів серед учнів навчальних закладів Півдня України у другій половині ХІХ ст.

Исследованы проявления верноподданнических чувств среди учащихся средних учебных заведений Юга Украины во второй половине ХІХ в.

Друга половина ХІХ ст. характеризувалась піднесенням опозиційного руху в Україні, зокрема й у середовищі учнівства Півдня України. Намагання царського уряду протистояти опозиційним настроям у школі виражалося у різних методах взаємодії з учнівством і, насамперед, було проведення різноманітних виховних заходів, що мали на меті формування вірнопідданських почуттів. Вони головним чином стосувались дотримання в суспільно-політичній діяльності принципу вірності престолу, віри в правильність та всебічну підтримку дій царя. Водночас, виховання вірнопідданства відбувалось у поєднанні з пропагуванням російського патріотизму та православної віри. Засвоєння цих трьох ідей, на думку державних чиновників, було основною метою у вихованні молодого покоління у другій половині ХІХ ст.

Разом з тим, питання прояву вірнопідданства серед учнівства Півдня України довгий час залишається поза увагою дослідників. За радянських часів наявність в історичній науці марксистської догматики призводила фактично до ігнорування вірнопідданської проблематики.

Серед робіт цього періоду варто відзначити передусім дослідження Є. Ф. Грекулова [3]. Історик висвітлює питання впливу православного духовенства на процеси життєдіяльності середніх навчальних закладів. Автор наголошує на особливій ролі православної віри у вихованні вірнопідданих учнів. Водночас, подібна характеристика впливу в дослідника носить виключно осудливий характер.

Вагомим доповненням до історіографії проблеми є праці сучасних українських істориків, що висвітлюючи різні аспекти розвитку середньої освіти України другої половини XIX ст., фрагментарно подають відомості й про прояви вірнопідданства серед учнівської молоді. До таких досліджень відносяться праці В. В. Боброва [1], Т. В. Сухенко [24], Г. В. Степаненко [23], С. І. Мешкової [15], О. А. Листопад [14] та ін. У цих працях показані сюжети вірнопідданської проблематики як складової навчально-виховного процесу – написання учнями патріотичних творів, відвідини шкільним керівництвом окремих прогімназій, класичних гімназій тощо. Водночас, основним їх завданням було розкриття історії середніх навчальних закладів України.

Отже, питання прояву вірнопідданських почуттів в середовищі учнівської молоді Півдня України другої половини XIX ст. не дістало належного висвітлення в історичній літературі. В цій статті зроблено спробу встановити та визначити головні форми проявів вірнопідданських почуттів учнями середніх навчальних закладів Півдня України.

Вирішення поставлених завдань вимагає відповідного джерельного забезпечення. Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали Центрального державного архіву України у м. Києві, Державних архівів Кіровоградської та Миколаївської областей, низка праць другої половини XIX ст., які можна віднести до джерельної групи. Останні стосуються історії окремих середніх навчальних закладів Півдня України.

В згадках члена Південноросійського робітничого союзу Н. Л. Геккера, колишнього учня Бердянської чоловічої гімназії та керівника опозиційного учнівського гуртка, знаходимо повідомлення про те, що „...більшість учнів знаходилась під впливом директора та старанно займались науками, передчуваючи близький вступ до університету” [2, с. 108]. Саме таке спрямування у вихованні молоді й намагався запровадити імперський уряд.

Вірнопідданство, на думку урядовців, мало виражатись й в реакції учнів на опозиційну діяльність своїх однокласників та вчителів – неучасть, засудження та обов'язкове попередження керівництва про такі факти. Наголосимо, що аналіз справ зі звинувачення учнів середніх навчальних закладів Півдня України в опозиційній діяльності вказує на значну кількість випадків, коли інформаторами ставали саме учні.

Так, в 1876 р. учень Херсонської учительської семінарії Євген Павленко, отримавши інформацію про те, що вихованець Т. Прасалов намагається розповсюдити в семінарії заборонену літературу, „... в той же вечір повідомив про це директору семінарії Леонтовичу” [25, арк. 19]. Причиною відкриття справи проти учениці Олександрійської прогімназії Сури–Гітлі Шор стали повідомлення її однокласниць про „недопустимі висловлювання” проти царя [26, арк. 3]. Повідомлення в 1882 р. учня Херсонської учительської семінарії Буца про те, що законовчитель Воскресенський „...прищеплював учням своїм атеїстичні ідеї з політичною ціллю” [27, арк. 6]

хоча й не підтвердилось, проте справу по цьому факту проти законовчителя було порушено.

Однак, варто додати й те, що такі вчинки могли здійснюватись як через усвідомлену позицію засудження опозиційної діяльності, так і через особистісні мотиви. Саме тому, таку форму прояву учнівської позиції не можна ні відкинути, ні зарахувати до активних форм вірнопідданської позиції. Разом з тим, аналізуючи суспільно-політичне життя учнівської молоді Півдня України означеного часу, знаходимо більш визначені форми прояву вірнопідданства у поєднанні з патріотичними та релігійними почуттями.

Кримська війна 1853 – 1856 рр. спричинила піднесення патріотичних і вірнопідданських почуттів у середовищі російського суспільства взагалі та учнівства зокрема. Особливе місце в цьому процесі зайняв Південь України, що був регіоном бойових дій цієї війни. Вдалося зафіксувати патріотичні прояви серед учнів другої одеської чоловічої гімназії. В літописі цього навчального закладу повідомлялось, що „... окрім розумових плодів науки є й інші, більш дорогоцінні, плоди того морального настрою юнаків, що тут виховуються, того незамінного почуття, яке однаково має надихати юнаків та літніх, – я розумію любов до батьківщини та відданість Престолу та Царю, яка проявилась поміж вихованцями Другої гімназії в тяжкі для Росії та для Одеси дні Кримської війни. На виконання Височайшої волі, колишній в той час командир 3-го піхотного полку склав іменний список різних осіб з мешканців м. Одеси, з описом їх подвигів, які були здійснені ними в день бомбардування нашого міста англо-французьким флотом 10 та 11 квітня 1854 року. В цьому списку, серед решти інших, були названі: студент II курсу Рішельєвського ліцею Антон Дімітру, колишній вихованець Другої гімназії, що завершив тут курс навчання, та 15-річний учень VI класу Другої гімназії Іван Бодаревський, які показали приклад хоробрості та безстрашності, чим звернули на себе Всемілійшу увагу Государя Імператора. За Височайшим повелінням, студент Дімітру отримав чин портупей-прапорщика та, окрім цього, нагороджений воєнним орденом Св. Георгія, а учню Другої гімназії Бодаревському було оголошено монарше благовоління „з внесенням його імені золотими літерами на дошку пошани найгідніших вихованців за вчинки, які ним були здійснені 10 та 11 квітня 1854 року під час бомбардування міста Одеси англо-французьким флотом. Отримавши повідомлення про таку монаршу волю від Міністра Народної Освіти, Управляючий в той час Одеським учбовим округом, в „пропозиції” від 12 січня 1855 р. на ім'я директора Другої гімназії, пояснив: „ в атестаті, який буде виданий Бодаревському при звільненні його з гімназії, включити як описання здійсненого ним подвигу, так і відзнаку яку він отримав” [10, с. 80–82].

“Крім того, колишній вихованець цієї гімназії В. Романов, діставши керівництво побудованої ним же батареї на Дунаї, підірвав в повітря перший

турецький монітор (артилерійський броньований низькобортний корабель – *А. Т.*), а потім збудував відомі „шипкінські” укріплення” [10, с. 82].

Як бачимо, уряд через шкільне керівництво не лише намагався виховати вірнопідданські почуття серед учнівства, але й активно відслідковував їх прояви. В подальшому найяскравіші вірнопідданські вчинки мали стати зразком для наслідування рештою учнівства. Останнє здійснювалось шляхом занесення прізвищ таких учнів до списків найкращих вихованців середнього навчального закладу.

Крім активної участі в бойових діях, учнівство Півдня України подавало й матеріальну допомогу російським військовим. Так, у листі командувача військами в Криму від 1 липня 1854 р. висловлена подяка за надання „пожертвування на користь нижніх чинів у розмірі 130 р. 96 коп.”. В листі вміщено прохання „... передати від мого імені (командувач військами – *А. Т.*) щирю вдячність вихованкам жіночого пансіону в Миколаєві під керівництвом Пані Вюрмлі за благородний прояв допомоги хоробрим воїнам, що проливали кров за Царя та Батьківщину” [8, арк. 20].

І в мирні часи учнівство мало змогу допомагати військовим матеріально. Так, у 1878/79 учбовому році як викладачі, так і вихованки Одеської Марічської жіночої гімназії „... мали честь отримати Всемиловитішу подяку від Його Імператорської Величності Государя Цесаревича Олександра Олександрович за участь в пожертвуванні на створення добровільного флоту” [11, с. 48].

Вірнопідданські почуття учнівства часто виражалися у піднесенні різного роду подарунків та складанні віршів на честь імператора.

Так, у Рішельєвській гімназії „19 лютого 1880 р., в честь 25-річчя благодійного царювання покійного Государя Імператора Олександра II, в приміщенні гімназії було проведено вдячливе Господу Богу моління, при чому законовчителем протоієреєм Арнольдовим, сказано було слово, що відповідало святковій події, і в залі гімназії поставлений був бюст покійного Государя Імператора. З приводу події, що святкувалась, учнем V класу гімназії Миколою Сєдовим, було написано патріотичний вірш, який Государю Імператору благоугодно було прочитати і на всепідданійшому докладі власноручно написати „Благодарить и дать от Меня золотые часы” [12, с. 52].

Жіночі середні навчальні заклади досить часто дарували монаршим особам власноруч виготовлені речі. Так, в Одесі вихованки Маріїнської жіночої гімназії 4 квітня 1880 р. отримали царську подяку за піднесення йому вишитої ними скатертини” [11, с. 51].

На честь коронування Олександра II 4 лютого 1883 р. начальниця Маріїнської жіночої гімназії повідомила попечительську раду про те, що ученицями гімназії вишивається килим для дарування „Їх Імператорським Величностям Государю та Государині на честь Священного Коронування”. Рада асигнувала необхідну для виготовлення килима суму і згодом, коли

килим був готовий, звернулась з проханням до міського голови про клопотання на дозвіл подарувати його „Їх Імператорським Величностям” [11, с. 63].

На піднесення подарунків монарші особи реагували виголошенням від свого імені подяк на ім'я шкільного керівництва. Останні, в свою чергу, доводили їх до відома учнівства. Так, „13 січня 1884 р. міський голова повідомив начальницю Одеської Маріїнської гімназії, що цар і цариця, прихильно прийняли вишитий вихованками килим, і за це оголошують їм подяку [11, с. 63-64]. 21 травня 1889 р. у цьому ж навчальному закладі була оголошена ученицям „Височайша подяка від імені Їх Імператорських Величностей за дарування виготовленого образу Святого Олександра Невського, в пам'ять події 17 жовтня 1888 року” [11, с. 89]. 28 серпня 1890 р. викладачам і ученицям гімназії була оголошена подяка Великої Княгині Марії Павлівни за подаровану їй подушку [11, с. 90-91].

Подібна практика вшанування монарших осіб стосувалась не лише російської імператорської родини, але й монархів інших держав. Так, наприклад, головною подією в житті Одеської Маріїнської гімназії в 1893 р. стали відвідини її сербською королевою Наталією. Для цього вихователі та вихованки були зібрані в актовій залі й вручили їй шиту золотом та шовком подушку. Королева Наталія записала своє ім'я у візитаційній книзі гімназії. 23 січня 1894 р. перед початком уроків ученицям була оголошена подяка великої княгині Ксенії Олександрівни за дарування їй скатертини [11, с. 10–105].

Поширеною формою вірнопідданства стала участь учнів у пожертвуваннях на різноманітні стипендії бідним учням, які надавалися від імені монарших осіб або в честь того чи іншого торжества, пов'язаного з імператорською родиною.

Так, в 1875 р. при святкуванні сходження на престол Олександра II учні Четвертої одеської гімназії, висловили готовність зібрати певну суму грошей з тим, щоб вона пішла на сплату за навчання найбільш незабезпечених вихованців [21, с. 129].

В 1894 р. започатковано стипендії царя Олександра II з добровільних пожертвувань учнів і викладачів. Вона становила 500 р. [22, с. 182]. За даними міністерства народної освіти згодом капітал було збільшено до 2000 р., на відсотки з якого була влаштована стипендія імені Олександра III [16, с. 284].

Аналогічна стипендія була заснована при Єлисаветградському реальному училищі. Виявлений в архіві список учнів, що взяли участь у пожертвуванні, засвідчує масовість цього явища. В підготовчому класі – 15 осіб, першому – 26, другому – 37, третьому – 31, четвертому – 26, п'ятому – 35 осіб. Більшість учнів вносили по 50 коп. або по 1 р. Учень п'ятого класу Вайсберг дав 2 р. 50 коп. [7, арк. 188-195].

Крім того, деякі учні користувалися «вірнопідданськими здобутками» своїх батьків. Так, за вихованку Ольгу Карсницьку заради заслуг її батька

підполковника Карсницького, виплачувались гроші за навчання згідно розпорядження імператриці Марії Федорівни з „канцелярії Її Величності” [11, с. 56].

Одним з шляхів формування вірнопідданства було релігійне виховання. Наявність серед учнів представників духовних навчальних закладів відкривало для них можливість самим бути вихователями. Так, в одеській духовній семінарії учні проводили бесіди на різноманітні теми релігійного характеру.

В 1897 р. «Одесская газета» повідомляла, що в залі одеської духовної семінарії при великій кількості публіки учень VI класу прочитав лекцію „про шанування та закликання в молитвах святих та Божої Матері” [17, с.3]. Цього ж року в залі духовної семінарії відбулась співбесіда зі штундистами „про піст”. Її вів учень VI класу Нетованій. На читанні був присутній отець Іоан Стрельбицький та багато публіки [18, с.3].

В 1898 р. подібні бесіди продовжувалися. 25 січня 1898 р. в одній із залів одеської духовної семінарії відбулась бесіда з сектантами-штундистами „про церкву”. Бесіду вів вихованець VI класу семінарії Крижанівський під керівництвом викладача отця І. Стрельбицького [19, с. 3].

Впровадження вірнопідданських почуттів при виконанні народного гімну регламентувалось. За пропозицією міністра народної освіти при виконанні народного гімну присутні на спектаклях та інших публічних заходах вихованці навчальних закладів мали утримувались від оплесків та „тому подібних шумних виражень захоплення” [5, арк. 24].

Протягом другої половини XIX ст. на Півдні України в більшості середніх навчальних закладів поведінка учнівства, на думку шкільного керівництва різних рівнів, була задовільною. Зокрема директор Єлисаветградського земського реального училища в 1876 р. вважав загальний моральний настрій вихованців цілком задовільним [6, арк. 66].

В 1881 р. у короткому нарисі історії Вознесенської чоловічої прогімназії зазначалось, що моральний стан учнівства був в усі навчальні роки задовільним. А проступки учнів не виходили за межі звичайних і їх число в не було значним [13, с. 21]. У протоколі педагогічної ради Єлисаветградської чоловічої гімназії вказано, що за 1892 – 93 учбовий рік усі учні мали відмінну поведінку [4, арк. 69].

У звіті діяльності 2-ої Одеської жіночої гімназії за 1893 р. вказано, що з 374 учениць відмінну оцінку за поведінку мали 370 (98,9 %), а добру 4 учениці (1%) [20, с. 28].

У звіті Катеринославського єпархіального жіночого училища за 1894/95 учбовий рік зазначалось, що майже усі вихованки протягом року мали річний бал за поведінку „5” [9, с. 23].

Відсутність протестних настроїв в середовищі учнівства залежала від роботи педагогічного колективу.

В спогадах про навчання в 2-й Одеській гімназії засновника київської школи істориків В. Б. Антоновича зазначалось: „ці три роки становлять для мене незабутній період мого життя – це були роки, коли складається моральне обличчя людини, і в цьому я баго чим зобов’язаний 2-й гімназії; тепер в старості, відчуваю до її впливу глибокий пієтет. Гуманне ставлення до нас директора та вчителів, вплив живого і європейськи-освіченого міста та дружнє й щиро віддане культурному прогресу коло товаришів поклали на все моє життя незабутній відбиток: глибоке розуміння совісті, прагнення до справедливості, добра і правди, дещо, можливо оптимістичну, але вельми заспокійливу глибоку віру в прогрес” [22, с. 271].

Отже, виховання учнівської молоді на принципах вірнопідданства, патріотизму та релігійності мало серйозні результати на Півдні України другої половини XIX ст. Серед активних форм прояву вірнопідданських почуттів учнів були підтримка та особиста участь у бойових діях російської армії та флоту, дарування подарунків і складання віршів на честь імператора та його родини, оповіщення шкільного начальства про опозиційні дії учнів, проведення семінаристами релігійних бесід та грошові пожертвування учнівської молоді на іменні імператорські стипендії на користь ”незабезпечених” учнів.

-
1. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на поч. XX століть: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1998. – 258 с.
  2. Геккер Н. Революционные кружки в Бердянске (1878-1879 гг.) // Каторга и ссылка. – 1924. – Кн. 11. – С. 100 – 111.
  3. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М., 1968. – 182 с.
  4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1 – 69.
  5. Так само. – Спр. 14. – Арк. 1 – 24.
  6. Так само. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 66 – 87.
  7. Так само. – Спр. 110. – Арк. 188 – 195.
  8. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 1434. – Арк. 20.
  9. Екатеринославские Епархиальные ведомости. – 1896. – № 2.
  10. Историческая записка об Одесской второй гимназии от основания ее в 1848 году по 1881 – 82 учебный год. / Сост. Петр Нищинский. – Одесса, 1882. – 98 с.
  11. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868 – 1894 г. Сост. А. Шапеллон. – Одесса, 1896. – 117 с.
  12. Исторический очерк Ришельевской гимназии. (За период времени от 1881 по 1892 год). – Одесса, 1893. – 73 с.
  13. Краткая историческая записка о Вознесенской мужской прогимназии. – Одесса, 1881. – 24 с.

14. Листопад О. А. Гуманістичні початки в роботі Другої одеської гімназії // Гімназійна освіта: минуле і сучасність. Елітарна освіта в кризовому суспільстві: шляхи становлення і виживання: Матеріали всеукр. наук-практ. конф. – Кіровоград, 1997. – С. 34 – 35.
15. Мешковая С. И. Утверждение новых методических принципов преподавания в православных духовно-учебных заведениях Российской империи в конце 60 – начале 80-х гг. XIX в. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – Випуск 35. – С. 90 – 99.
16. Обзор деятельности ведомства Министерства Народного Просвещения за время царствования императора Александра III. – Спб., 1901. – 524 с.
17. Одесская газета. – 1897. – № 28.
18. Одесская газета. – 1897. – № 35.
19. Одесская газета. – 1898. – № 24.
20. Отчеты Попечительского Совета и председателя педагогических советов Одесских городских общественных женских Мариинской и 2-й гимназий за 1893 г. – Одесса, 1894. – 34 с.
21. Очерк Двадцатипятилетия Одесской Четвертой Гимназии (бывшей Первой прогимназии). 1873 – 1898. / Сост. А. Григорьевым. – Одесса, 1898. – 200 с.
22. Пятидесятилетие Одесской 2-й гимназии. Историческая записка о состоянии 2-й гимназии с 1848 по 1898 г. / Сост. В. А. Добротворский. – Одесса, 1898. – 293 с.
23. Степаненко Г. В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок XX ст.)// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. V. – С. 159 – 169.
24. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 183 с.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 1-68.
26. Так само. – Спр. 453. – Арк. 2-27.
27. Так само. – Спр. 1072. – Арк. 6.